

= *Ivica Šarac* =====

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

isarac@sve-mo.ba

UDK 27-789.32(497.6-15 Hercegovina) "18"

323.1(497.6-15 Hercegovina) "18"

Izvorni znanstveni članak

ULOGA FRANJEVACA U OBLIKOVANJU IDENTITETA ZAPADNOHERCEGOVAČKIH HRVATA

Sažetak

Zapadni dijelovi Hercegovine predstavljaju po nekim aspektima atipičan topos u bosanskohercegovačkom kolektivno-identitetskom kolopletu. Proces koji su doveli do formiranja nacionalnoga identiteta stanovništva zapadne Hercegovine kretali su se od vjerskih, regionalnih do širih nacionalno-integracijskih okvira, a kao glavni nositelji u svim fazama pojavljuju se franjevci. U drugoj polovici 19. st. uočavaju se među hercegovačkim franjevcima prve naznake kulturno-političkih aktivnosti koje će u osmanskom, pa potom u austrougarskom kontekstu zadobiti oblike najprije vjerskoga i kulturnog, a naposljetku i političkoga organiziranja na hrvatskoj nacionalnoj osnovi. Diskurs o nacionalnom identitetu s vremenom će (s)ići u dubinu (pastoralnim djelovanjem, poboljšanjem prometnih veza, organiziranim akcijama opismenjivanja u seoskim sredinama, posredstvom tiska, podizanjem škola itd.) i zahvatiti katolički seljački puk zapadne Hercegovine još u vrijeme austrougarske uprave. Promjene koje je donio Prvi svjetski rat, posebice ulazak organiziranoga političko-stranačkoga života u svijet seljaka te sve intenzivnije političke napetosti na nacionalnoj platformi u monarhističkoj Jugoslaviji, dovršit će procese nacionalnoga profiliranja svih društvenih slojeva u zapadnoj Hercegovini.

Ključne riječi: zapadna Hercegovina, hercegovački franjevci, vjerski identitet, nacionalni identitet

THE ROLE OF FRANCISCANS IN THE IDENTITY FORMATION OF THE WESTHERZEGOVINIAN CROATS

Abstract

Western parts of Herzegovina represent in some aspects an atypical place in the BH collective identity whirlpool. The national identity formation processes in West Herzegovina encompass religious, regional and wider national and integrational frames. In all phases it was Franciscans who were the main bearers of these processes. In the second part of the 19th ct. among Herzegovinian Franciscans we have the very first signs of the cultural and political activities, that will in the Ottoman and later in the Austro-Hungarian context have the form of religious, cultural and political organizing on the Croatian national level. The national identity discourse will with time go deeper (through pastoral activities, better traffic connections, organized teaching activities in the villages, through the press, erecting schools etc.). It will grasp Westherzegovinian Catholic villagers already in the time of Austro-Hungarian rule. The changes brought by World War I, especially the advent of the political, party life to the world of villagers as well as more and more intensive political national animosities in the monarchic Yugoslavia, will finish the processes of national defining of all social layers in Western Herzegovina.

Key-words: Western Herzegovina, Herzegovinian Franciscans, religious identity, national identity

Uvod

Zapadna je Hercegovina odavno prestala biti samo zemljopisni pojam i zapravo nam se danas rijetko pojavljuje samo kao zemljopisna činjenica. Intenzivno izložena različitim oblicima stereotipizacije, naročito kroz drugu polovicu protekloga stoljeća, zapadna je Hercegovina pored izvornog zemljopisnog s vremenom zadobila i političko-ideološka pa i sociopsihološka značenja postavši s početkom ovoga stoljeća jednom od najomiljenijih meta za etiketiranja kojima se običava(lo) diskreditirati ljude i običaje čitavoga dinarskoga pojasa („ustaše“, „kamenjari“, „kockoglavi“, „rodijski“ itd). Zbog češćih izmjena sadržaja samoga pojma i ispražnjenosti od izvornog zemljopisnoga

značenja, teško je danas posve precizno zemljopisno orisati prostor zapadne Hercegovine, ali kako je istodobno nemoguće negirati njezino postojanje, bilo bi uputno na početku naznačiti, makar samo proizvoljno, na što otprilike danas mislimo kada pokušavamo misliti na zapadnu Hercegovinu u prostornim koordinatama. Povežemo li virtualnim linijama Posušje, Gabelu i Mostar, dobit ćemo prostor koji bi ugrubo obuhvatio ono što kolokvijalno nazivamo zapadnom Hercegovinom. Ovako mapiran teritorij pojavljuje nam se u obliku trokuta koji neodoljivo podsjeća na minivarijantu Bosne i Hercegovine.

Po obliku bi dakle zapadna Hercegovina bila Bosna i Hercegovina u malom. I tu bi prestala sva zanimljivija sličnost između zapadne Hercegovine i Bosne i Hercegovine. Osim po posebnim vegetacijskim i klimatskim obilježjima, zapadna je Hercegovina i po sastavu stanovništva bitno drukčije strukturirana od Bosne i Hercegovine. Dok je raznolikost etnonacionalnog i kulturno-religijskog mozaika bila i još je uvijek najvažnije obilježje bosanskohercegovačkog društva (unatoč poraznim rezultatima etničkih „čišćenja“ u posljednjem ratu), dotle je etnokonfesionalna, odnosno nacionalna slika zapadne Hercegovine, gledano kroz nekoliko različitih povijesno-političkih faza, dominantno u znaku jedne etnokonfesionalno-nacionalne komponente (katoličko-hrvatske). Već prvi ozbiljnije proveden popis stanovništva, a koji je 1879. organizirala austrougarska uprava radeći svojevrsnu inventuru stanja nakon odlaska osmanske vlasti,

pokazao je da je u krajevima zapadno od rijeke Neretve u većini koncentrirano katoličko stanovništvo (katolici 89 %, muslimani 9 %, pravoslavci 2 %; vidi tablicu br. 1). Zadnji popis proveden prije Drugoga svjetskog rata, u razdoblju kada se već okončavao proces nacionalne profilacije, pokazuje da je u zapadnoj Hercegovini bilo 96 % katolika (muslimana 3 %, pravoslavaca 0,3 %, vidi tablicu br. 2). Taj se postotak u drugoj polovici 20. st. još i povećao (u većini zapadnohercegovačkih općina na 99 %) tako da se zapadna Hercegovina ubrajala u „nacionalno najhomogenije krajeve“ u nekadašnjoj socijalističkoj Jugoslaviji.¹

Tablica 1: *Vjerska struktura stanovništva u zapadnim dijelovima Hercegovine po općinama (Gemeinden) iz 1879.*

OPĆINA	katolici	muslimani	pravoslavni	ostali	ukupno
Blato	7 539	66	77	-	
Brda	6 377	722	612	-	
Ljubuški	9 931	2 846	145	3	
Sovići	10 170	4	-	-	
Donje Brotnjo	3 553	428	216	-	
Gornje Brotnjo	3 197	96	-	-	
Ukupno	40 767	4 162	1 050	3	45 982

Izvor: *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina. Statistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1880., str. 105. – 125.

Tablica 2: *Vjerska struktura stanovništva u zapadnim dijelovima Hercegovine (po općinama iz 1931.)*

OPĆINA	katolici	muslimani	pravoslavni	ostali	ukupno
Drinovci	11 597	3	11	-	
Humac	6 453	21	1	-	
Ljubuški	1 204	2 004	144	3	
Posušje	12 559	10	14	-	
Vitina	9 194	291	9	-	
Zvirovići	5 191	50	-	-	
Donje Brotnjo	4 395	140	26	-	
Gornje Brotnjo	4 855	61	1	-	
Kočerin	6 616	-	1	-	
Mostarsko blato	5 776	29	29	-	
Široki Brijeg	10 846	2	52	-	
Ukupno	78 686	2 611	288	3	81 588

Izvor: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine. Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, knj. II., Beograd, 1938., str. 81.

¹ Vidi Ante MARKOTIĆ, *Demografski razvitak Hercegovine*, Ljubljana, 1983., str. 189.

Čini se da je upravo homogena etnokonfesionalno-nacionalna struktura njezina stanovništva temeljno polazište svakog problematičnog narativa o zapadnoj Hercegovini. Ovdašnje stanovništvo, s iznimkom užeg područja Ljubuškog, nije imalo gotovo nikakva iskustva svakodnevnoga (su)života u etničkom, nacionalnom i religijskom pluralitetu. To naravno ne znači da se i zapadnohercegovačko društvo ne bi dalo ubrojiti u primjere podijeljenih društava, baš naprotiv. No, ta je podijeljenost rezultat političko-ideoloških, a ne etnokonfesionalno-nacionalnih previranja. Upravo je jedan od tipičnih primjera stereotipiziranih pogleda na „zapadne“ Hercegovce njihova navodno konzistentna političko-ideološka orijentacija. Ako je igdje tako jasno, onda je upravo u tim sredinama bila vidljiva duboka pukotina koja se pojavila nakon Drugoga svjetskog rata da bi stalno rasla kroz gotovo pola stoljeća dijeleći stanovništvo zapadne Hercegovine na režimu lojalne i nelojalne skupine: na „Hrvate“ i „Jugoslavenne“, na nacionaliste i komuniste ili kolokvijalno na „ustaše“ i „udbaše“.²

Drugo specifično obilježje zapadne Hercegovine proizlazi iz čvrste povezanosti institucije Hercegovačke franjevačke provincije s tim prostorom. Moglo bi se reći da zapravo zasebna povijest zapadne Hercegovine započinje s formiranjem Hercegovačke franjevačke provincije u 19. stoljeću, a s tim je najuže povezan početak procesa oblikovanja identiteta stanovništva ovoga podneblja izvan sustava zatvorene vjerske zajednice. Vrlo je važno promotriti kontekst u kojem se događa taj početak. Kronološki gledano, riječ je o završnom dijelu osmanske epohe.

1. Polazišta

Prve konkretnije impulse kulturnih i političkih gibanja kojima će se postupno iz sustava zatvorenih vjerskih zajednica započeti oblikovati moderne nacije na području Hercegovine pronalazimo u drugoj polovici 19. stoljeća i to u završnoj etapi višestoljetne osmanske vladavine. Do tada su cirkulirali različiti nazivi za pripadnike triju vjerskih zajednica (za pravoslavne, katolike i

² Ova problematika još čeka na obuhvatnije i sustavnije znanstveno-istraživačke zahvate.

muslimane) u tadašnjim osmanskim serhatima³ Bosni i Hercegovini.⁴ U izvorniku iz 19. st., dakle iz predmodernoga razdoblja, možemo za katolike naći da su u smislu kolektivnoga određenja kao još (etnički i nacionalno) nedefinirana zajednica obilježavani i ovim nazivima: *Krstjani*, *Kršćani*, *Slavo-Katolici*, *Slavo-Bosanci*, *Iliri*, *Slavjani*, *Bošnjaci*, *Latini*, *Šokci*, *Vlasi*, (H)rvaćani. Za pravoslavce su također korišteni različiti nazivi: *Hristjani*, *Rišćani*, *Kršćani*, *Vlasi*, *Serbi*, *Srbi*. Muslimani su nazivani i *Turcima*, *Turcima-Bošnjacima*, *Bošnjacima* ili pak *Muhamedancima*.⁵ Ovaj prilog fokusiran je na procese koji su doveli do oblikovanja nacionalnoga identiteta kod zapadnohercegovačkih katolika.

Iz prve poznate javne polemike između predstavnika katoličke i pravoslavne vjerske zajednice u Hercegovini, koja se odigrala sredinom 19. stoljeća, vidi se da je identitet hercegovačkih katolika izvan okvira vjerske zajednice u to vrijeme bio još nedefiniran. U svom odgovoru na jedan pamfletski tekst o katolicima i franjevcima u Hercegovini (objavljen u *Srpsko-dalmatinskom magazinu* 1851.) jedan je „svećenik iz Hercegovine Reda Serafskoga Oca Frane“⁶

³ *Serhat*, tur. pogranični kraj, granica.

⁴ Kao malen pogranični dio iz ogromne osmanske upravno-teritorijalne organizacijske mreže, Hercegovina kroz dugu povijest osmanske vladavine kao osmanska upravno-teritorijalna jedinica nižega ranga (sandžak) nije imala isti status kao upravno-teritorijalna jedinica Bosna koja je u dugoj osmanskoj epohi bila pašaluk i(li) cjalet (osim u samim počecima osmanske vladavine kada je i Bosna jedno kraće vrijeme bila sandžak). Hercegovina je bila sandžak sve do tridesetih godina 19. st. kada je kratko bila uzdignuta na razinu pašaluka, a pred sam kraj osmanske vladavine i na razinu vilajeta. Ipak, na Berlinskom kongresu (1878.) dvije su negdašnje osmanske upravno-teritorijalne jedinice istovjetno tretirane i izjednačene po značaju, a pojmovi „Bosna“ i „Hercegovina“ spojeni kopulom „i“ koja je (p)ostala metaforom istodobnog spajanja i razdvajanja dviju teritorijalnih cjelina. Za položaj Hercegovine i Bosne u osmanskoj upravno-teritorijalnoj organizacijskoj mreži vidi Hazim ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1959., str. 38. – 48.; Oton KNEZOVIĆ, „Ali-aga Rizvanbegović Stočević, hercegovački vezir 1832. – 1851.“, *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini*, god. XL., 1928., str. 11. – 53.; Ahmet S. ALIČIĆ, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo, 1983., str. 123.; Hannes GRANDITS, *Herrschaft und Loyalität in der spätosmanischen Gesellschaft. Das Beispiel der multikonfessionellen Herzegovina*, Wien – Köln – Weimar, 2008., str. 59. – 69.

⁵ Vidi npr. *Hercegovina prije sto godina ili Topografsko-historijski šematizam Franjevačke kustodije i Apostolskog vikarijata u Hercegovini za godinu Gospodnju 1867. (Šematizam fra Petra Bakule)*, s lat. preveo dr. fra Vencel KOSIR, Mostar, 1970.; Usp. *Obrana pravovjernoga i pravoslavnoga ili rimo-katoličkoga sveštenstva i naroda u Hercegovini turskoj suprot potvoram i lažima, koje im se nabacuju u magazinu Srbsko-dalmatinskom izdatu 1851. sastavljena po jednom svešteniku iz Hercegovine Reda S. O. Frane*, Dubrovnik, 1855.; Prokopije ČOKORILO-JOANIJE - Pamučina-Staka SKENDEROVA, *Ljetopis*, Sarajevo, 1976.; Ivan Frano JUKIĆ, *Putopisi i istorijsko-etnografski radovi*, Sarajevo, 1953.; Jako BALTIĆ, *Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vremena u Bosni*, Dr. fra Andrija ŽIRDUM (prired.), Sarajevo – Zagreb, 2003.; Berislav GAVRANOVIĆ, *Bosna i Hercegovina od 1853. – 1870. godine*, Sarajevo, 1956.

⁶ Autorstvo se pripisuje biskupu fra Rafi Barišiću.

smatrajući da su te objede plasirane s vrha srpsko-pravoslavne zajednice u Hercegovini, zamjerio drugoj strani namjere posrbljivanja katolika („zašto daklen hoće da nas sve po serbi?“). U svom apologetski intoniranu odgovoru anonimni se autor nužno morao dotaknuti i pitanja o identitetu hercegovačkih katolika. Iz njegova promišljanja proizlazi da je znao samo to da hercegovački katolici nisu Srbi („dva naroda, slijedi, t.j. serbski i katolički gore se gledaju u Hercegovini nego igdi na svijetu“), a na pokušaje definiranja njihova identiteta ne nudi jednoznačan odgovor. Dok na jednom mjestu piše o „katoličkom narodu u Hercegovini Turskoj“, na drugom mjestu zahtijeva „zovite nas Ilirim, Slavjanim, niti što drugo tražimo“, a na trećemu mjestu za katolike kaže da su „narod Slavo-katolički u Hercegovini“, čiji materinski jezik definira pak ovako: „...mi pak govorimo Ilirski, Slavjanski“.⁷

Putanju integracijskih procesa i kolektivno-identitetske profilacije hercegovačkih katolika, pa tako i onih u zapadnim dijelovima Hercegovine, u bitnome je odredio položaj predmodernih etnoreligijskih zajednica u osmanskome društvu. Osmansko je Carstvo funkcioniralo kao teokratska država u kojoj su se carski podanici diferencirali prema vjerskoj (a ne prema etničkoj) pripadnosti, čime je u pravilu bio određen i njihov socijalni položaj. U osnovi su se podanici Osmanskoga Carstva dijelili na „pravovjerne“ (muslimane) i „zimije“⁸ (nemuslimane). Osmanski društveni poredak, reguliran propisima islamskoga prava (šerijat i kanun),⁹ nemuslimanske je podanike Carstva diferencirao prema postavkama tzv. miletskog sustava¹⁰ čime je praktično cementirano

⁷ Usp. *Obrana pravovjernoga...*, str. 3., 10., 15., 28., 41. i 48.

⁸ *Zimija* (tur. *zimmi*) – zaštićeni, šticećenik; nemuslimanski podanik Osmanskoga Carstva.

⁹ Osmanski pravni sustav imao je dvojako obilježje: vjersko (šerijatsko) i običajno pravo (kanun). Međutim, temelj cjelokupnoga pravnoga sustava Osmanskoga Carstva bilo je islamsko šerijatsko pravo, a običajno se pravo razvijalo tijekom vremena upravo na temeljima šerijatskoga prava, i to ne u kompetitivnom, već u komplementarnom smislu, dakle nikako zato da promijeni ili ukine bilo koju njegovu odredbu, već da u okviru kompetencija koje priznaje šerijatsko pravo samo regulira pravne odnose u onom dijelu koji nije detaljno uređen šerijatskim pravom. Usp. Mehmet AKIF AYDIN, „Pravo kod Osmanlija“, *Historija osmanske države i civilizacije*, Ekmeleddin İHSANOĞLU (prir.), Sarajevo, 2004., str. 515. – 597.

¹⁰ „Millet“ (tur.) rabljen je u značenju diferencijacije carskih podanika prema vjerskoj, a ne prema etničkoj pripadnosti. Vjerske su zajednice mogle biti etnički heterogene, a obuhvaćale su pripadnike nemuslimanskih skupina stanovništva Osmanskoga Carstva. Od 16. stoljeća miletski status imale su ortodokсна (pravoslavna) vjerska zajednica (*milleti Rum*, odnosno *Rum-milleti*), armenska vjerska zajednica (*milleti Eremeniyan*) te židovska vjerska zajednica (*Yahud-milleti*). Što se katolika tiče, oni zbog neznata značaja i malobrojnosti u Osmanskom Carstvu, nisu imali poseban miletski status sve do

funkcioniranje društvenih skupina primarno unutar zatvorenih vjerskih zajednica, što je za posljedicu imalo nastanak podijeljenih, paralelno egzistirajućih društava u hercegovačkom (i u bosanskom) kontekstu još u osmanskome državnom okviru. Stoga nije promašeno reći da je ovdašnje društvo već iz osmanske epohe izišlo podijeljeno i s iskustvom postojanja „mi-skupina“. Dva su trenutka bila od presudne važnosti da se prve usustavljene refleksije i prvi idejni koncepti o kolektivnim identitetima na ovim prostorima pojavljuju baš potkraj osmanske vladavine. To su u prvom redu omogućili pokušaji sveobuhvatnih reformi osmanskoga društva i države u razdoblju od 1840. do 1870. godine.¹¹ Iako uz ogromne poteškoće i zaprieke, kršćani (pravoslavci i katolici) dobivaju dozvole za gradnju crkava i samostana, za otvaranje škola, čak i tiskare.¹² Franjevcima je upravo u tom razdoblju omogućen povratak u

19. stoljeća, kada se spominje poseban katolički millet (*Katolik-millet*) i to isključivo u armensko-katoličkom kontekstu. Budući da su vjerski poglavari u miletskom sustavu imali određene prerogative (jurisdikcija, određenja ovlaštenja u obiteljskom i nasljednom običajnom pravu, skupljanje poreza), mogli su postati prilično moćni u lokalnim zajednicama ako njihovo djelovanje nije kolidiralo s principima islamskoga pravnoga sustava (šerijatom). Jasno je stoga da je u posebnim problemima bila periferna katolička zajednica u Bosanskom pašaluku (i Hercegovačkom sandžaku), koja nije bila organizirana u miletski sustav, pa su nerijetko pravoslavni vjerski prvaci koristili svoje povlastice i nad katoličkom zajednicom. Franjevcima, kao višestoljetnim dušobrižnicima katoličkoga puka, preostajalo je jedino pozivati se na davnu povelju sultana Mehmeda II. (*Abdnama*). Reformama u razdoblju tanzimata navedeni miletski sustavi formalno su dobili sekularno obilježje. O miletskom sustavu u hercegovačkom kontekstu u 19. st. Usp. H. GRANDITS, *n. dj.*, str. 447. – 449. Za iskrivljeno poimanje mileta, osobito na Zapadu, vidi Michael URSINUS, „Zur Diskussion um ‘millet’ im Osmanischen Reich“, *Südostforschungen*, god. XLVIII., 1989., str. 195. – 207.

¹¹ Pokušaji reorganizacije Osmanskog Carstva započeli su još potkraj 18. stoljeća, no daleko snažniji i dublji reformski zahvati u duhu europeizacije započinju s proglašenjem glasovitoga Hatti-šerifa od Gülhane (1839.), u kojem je, između ostaloga, proklamirana ravnopravnost svih podanika Carstva nevezano za vjersku pripadnost. Ovim sultanovim fermanom obznanjene su tzv. *tanzimatii hayrye* (korisne, blagotvorne reforme), odnosno najavljen početak jedinstvenoga razdoblja reformi Osmanskog Carstva u trajanju od 1839. do 1876., poznatijega pod skraćenim nazivom *tanzimat*, čija je glavna nakana bila modernizirati cjelokupnu strukturu državnog aparata i osmanskog društva općenito. O tome pregledno Kemal BEYDILLI, „Od Kučuk Kajnardže do propasti“, *Historija osmanske...*, str. 77. – 121. Ovi reformski pokušaji provedeni su s puno poteškoća u jednom ogromnom imperiju sa zastarjelim vojnim i administrativnim aparatom, navlastito po njegovim perifernim dijelovima poput bosanskih i hercegovačkih gdje je sve išlo s kašnjenjem i uz velike probleme, ponajviše zbog žilava otpora lokalnih, konzervativnijih slojeva, muslimanskih nositelja vlasti. O tim poteškoćama kao i otporima lokalne muslimanske zajednice za hercegovački kontekst vidi H. GRANDITS, *n. dj.*, str. 59. – 127. Usp. fra Radoslav GLAVAŠ, *Život i rad fra Rafe Barišića naslovnoga biskupa azotskoga i apoštolskog namjestnika u Bosni i Hercegovini*, Mostar, 1900., str. 87. – 95.

¹² Fra Radoslav Glavaš (alias Philadelphus Philalethes) navodi kako „već god. 1853. izdade sultan deset fermana za Bosnu, a pet za Hercegovinu, kojima se dozvoljuje gradnja crkava, samostana i škola.

Mostar, dakle tri stoljeća nakon osmanskoga rušenja franjevačkoga samostana u ovome gradu.¹³ Drugi važan trenutak je utjecaj kulturno-političkih i nacionalnih gibanja iz srednjoeuropskoga i mediteranskoga okružja. Dakako, kada govorimo o tim gibanjima koja u 19. stoljeću zahvaćaju nositelje integracijskih procesa u Hercegovini, onda pritom još uvijek ne mislimo na integracijske procese kao na masovnu pojavu, nego na umu imamo isključivo onaj uzak krug konstruktora kolektivno-identitetskih određenja ili na „skupinu patriota“ (M. Hroch), koji u vlastitim sredinama pokreću i nose takva gibanja do ispunjavanja određenih prepostavki za njihovo omasovljivanje.¹⁴ Zbog nepostojanja aristokratkoga i građanskoga sloja, vodeću ulogu tih prvih pokretača ili „prvih patriota“ odigrali su za katoličku vjersku zajednicu u Hercegovini hercegovački (a u Bosni bosanski) franjevci. Pojedini se školuju izvan domovine te nakon povratka unose i u svoje sredine ugrađuju određene spoznaje i iskustva stečena tijekom izobrazbe po talijanskim, hrvatskim i ugarskim gradovima.¹⁵ Upravo je u to vrijeme („tanzimata“) i u prekograničnim područjima u punu zamahu bio kulturni preporod kojim se postavljao temelj za izgradnju modernih nacionalnih zajednica. Da bismo lakše razumjeli zašto je katolički korpus kako u Bosni tako i u Hercegovini najintenzivnije zahvaćen hrvatskim nacionalno-integracijskim procesima, ne možemo zanemariti etnički čimbenik iz predmodernog razdoblja, odnosno činjenicu da su zapadni dijelovi Bosne kao i zapadni dijelovi Hercegovine u prošlosti činili integralni dio hrvatskog etničkog prostora.¹⁶ Uz to se ne može zanemariti ni činjenica da su bosanski i hercegovački katolici s jedne, te slavonski i dalmatinski katolici s druge strane granice pripadali

Franjevci su se primili svojski posla, te počeli namah po zapadnoj Europi sakupljati milodare u istu svrhu, te su u istinu i postigli i liep uspjeh, jer sve samostane, crkve i škole, koje je zatekla austrijska okupacija po našoj domovini, datiraju od toga doba.“ Vidi Philadelphus PHILAETHES, *Politika bosanskih i hercegovačkih franjevaca u prošlosti i sadašnjosti*, Mostar, 1904., str. 83. – 84. Usp. H. GRANDITS, *n. dj.*, str. 441. – 482.

¹³ Franjevački samostani u Mostaru i Ljubuškomu porušeni su 1563. godine nakon što su tamošnji franjevci pružili utočište duvanjskome biskupu Danielu Vocensisu (Glasniću ili Glasnoviću?), koji je bježao pred Turcima. Za podatke vidi *Acta franciscana Hercegovinae Provinciarumque finitimarum tempore dominationis Othomanae*, Dominik MANDIĆ (prir.), sv. I., od g. 1463. – 1699., Mostar, 1934., str. 30. – 31.

¹⁴ Iscrpno o tome Miroslav HROCH, *Društveni predunjeti nacionalnih preporoda u Europi. Komparativna analiza društvenog sastava patriotskih grupa malih europskih nacija*, Zagreb, 2006.

¹⁵ Za osnovni prikaz vidi Julijan JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, II., fototip izdanja iz 1915., Sarajevo, 1990., str. 380. – 407.

¹⁶ Za zanimljiva promišljanja o ovoj problematici u kontekstu suvremenih odnosa vidi Mladen ANČIĆ, *Tko je pogriješio u Bosni. Na razdjelnici između povijesti i politike*, Mostar, 2001., str. 167. – 196.

zajednici istoga vjerskoga predznaka pa stoga ne čudi „stoljetni san“ katolika s ove strane granice da se po okončanju osmanske vlasti (kolokvijalno „oslobođenju od Turaka“) integriraju u neki zapadni (katolički) državno-politički okvir. Jasno je, dakle, zbog čega su na domaće franjevce daleko snažnije djelovali duhovni i idejno-politički utjecaji iz zapadnih krajeva, iako su pristizali s područja tada državnopravno još „nesređenih“ i neujedinjenih hrvatskih etničkih zemalja. S druge strane prodirala su i slična strujanja s istoka, također iz prekograničnoga „susjedstva“, i to s prostora na kojem je već nastajala mlada srpska država koja je, u nastojanju da se teritorijalno proširi, uložila znatan trud i financijska sredstva u razvijanje agitatorsko-agentske mreže po osmanskim serhatima Bosni i Hercegovini.¹⁷ Međutim, ti su pokušaji, izuzev nekoliko pojedinačnih iznimki kod bosanskih franjevac¹⁸ i jednog zanimljivog slučaja kod hercegovačkih franjevac¹⁹ nailazili na relativno slab prijam kod bosanskih i hercegovačkih katolika. Hercegovački su franjevci sredinom 19. st. i inače bili daleko suzdržaniji od bosanskih prema koncepcijama širih kulturnih i političkih integracija. Razlog je tomu u činjenici da se oni upravo u tim godinama „odcipljuju“ od Bosne Srebrene, što naravno nije proteklo bez konflikata,²⁰ pa su im u toj fazi „separatizma“ zazorne bilokakve ideje integralizma. U to se vrijeme kod hercegovačkih franjevac razvija oblik regionalnog hercegovačkog identiteta. U jednom pismu rimskoj Kongregaciji (1843.) franjevci nazivaju Hercegovinu svojom domovinom (*patria nostra*)²¹ suprotstavljajući je Bosni i traže dopuštenje za gradnju samostana u „našoj domovini“ Hercegovini, a bosanske franjevce optužuju za „neugasivu mržnju“ prema „hercegovačkom narodu“ i predbacuju im „nacionalizam“,²² što bi bio prvi poznat slučaj optužbi zbog nacionalizma na bosanskohercegovačkom prostoru i to u vremenima

¹⁷ Za detaljnije uvide Milorad EKMEČIĆ, *Ustanak u Bosni 1875. – 1878.*, Sarajevo, 1971., str. 35. – 74. Usp. Ljubomir ANTIĆ, *Velikosrpski nacionalni program. Isbodišta i posljedice*, Zagreb, 2007., str. 87. – 123.

¹⁸ Za imena nekolicine bosanskih franjevac koji su zakratko pozitivno reagirali na političku agitaciju Srbije vidi J. JELENIĆ, *n. dj.*, str. 185.

¹⁹ Za jedinu iznimku u hercegovačkom slučaju vidi P. PHILALETES, *n. dj.*, str. 87.

²⁰ O tome iz hercegovačkog rakursa Bazilije S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci. Sedam stoljeća s narodom*, Mostar – Zagreb, 2001., str. 34. – 100. Za starije viđenje ovoga pitanja fra Radoslav GLAVAŠ, *Spomenica pedesetogodišnjice Hercegovačke franjevačke redodržave*, Mostar, 1897. Za bosanski pogled vidi J. JELENIĆ, *n. dj.*, str. 57. – 73.

²¹ Pismo od 8. srpnja 1843. god. u knjizi *Acta Franciscana Hercegovinae*, II., B. S. PANDŽIĆ (prir.), Mostar – Zagreb, 2003., str. 504. – 511.

²² Vidi *Acta Franciscana Hercegovinae*, II., str. 509.

kada je taj neologem tek otpočeo zaživljavati u javnom diskursu u Europi.²³ U jednom drugom pismu na istu adresu hercegovački franjevci pišu da u Hercegovini i Bosni žive dva različita naroda, a kao argument ističu da se oni razlikuju čak po fizionomiji i po mentalitetu.²⁴ Zanimljivo je da se sličnim argumentom poslužio dvadesetak godina kasnije i austrougarski ministar Gyulay Andrassy (1823. – 1890.) kada je, nastojeći uvjeriti predstavnike europskih sila u to da dvije bivše osmanske pokrajine nemaju uvjeta da budu samostalne, u isticanju niza podjela na tom području naveo i to kako je „Hercegovac oprečne naravi s Bosancem.“²⁵

Za razliku od istaknutih franjevaca u Bosni fra Ivana Frane Jukića (1818. – 1857.), fra Martina Nedića (1810. – 1895.) i fra Grge Martića (1822. – 1905.),²⁶ koji su se oduševljavali šire zamišljenim kulturno-integracijskim projektima poput ilirskoga pokreta, a koje su u Bosnu stizale iz Banske Hrvatske,²⁷ u Hercegovini ne nalazimo ni približno takvo oduševljenje; tek su u jednom samostanskom dokumentu na Humcu pokraj Ljubuškoga potvrđeni kontakti s

²³ Navodno ga je prvi uporabio J. G. Herder u jednom svom spisu iz 1774. Taj se pojam u svakodnevnom govoru počinje primjenjivati tek od sredine 19. st. Podatak prema Tihomir ČIPEK, „Nacija kao izvor političkog legitimiteta“, *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, Tihomir ČIPEK – Josip VRANDEČIĆ (ur.), Zagreb, 2007., str. 17.

²⁴ U jednom pismu navodi se argument da je „osjetljivost i tjelesna građa tih dvaju naroda vidljivo vrlo različita, što su zamijetili još naši davni prethodnici kad su na generalnom kapitulatu održanom u Mantovi godine 1467. raspravljali o redovnicima u Bosni i u Dubrovniku u Dalmaciji – ovima potonjima mi smo puno sličniji negoli Bosancima“. Pismo od 27. listopada 1843. u djelu *Acta Franciscana Hercegovinae*, II., str. 528. – 535.

²⁵ Za memorandum od 21. travnja 1878. vidi Berislav GAVRANOVIĆ, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine. Prilog političkoj historiji Austro-ugarske monarhije na Balkanu*, Beograd 1935., str. 279. – 287.

²⁶ O njihovu djelovanju vidi J. JELENIĆ, *n. dj.*, str. 170. – 185.

²⁷ Ilirski je pokret nastao u prvoj polovici 19. st. u tadašnjoj Banskoj Hrvatskoj kao protuteža sve jačem mađarskom kulturnom i političkom pritisku. Pokrenuo ga je mlađi naraštaj građanske inteligencije (obrazovane uglavnom po srednjoeuropskim gradovima), na čijem je čelu bio Ljudevit Gaj (1809. – 1872.). S vremenom se pokazalo da je ilirski pokret djelovao na ostvarenju dvaju ciljeva: na političkom ujedinjenju Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (Trojedne kraljevine) na temelju teorije hrvatskog državnog prava i na kulturnom povezivanju južnoslavenskih naroda na temelju jezične srodnosti, odnosno na temelju jezično-kulturnog poimanja nacije. Budući da je uglavnom nailazio na slab odziv u „susjedstvu“, u konačnici se ilirski pokret, koji se u historiografiji češće pojavljivao pod nazivom hrvatski narodni preporod, pokazao kao početak oblikovanja moderne hrvatske nacionalne svijesti. O tome vidi Wolf Dietrich BEHSCHNITT, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830 – 1914. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*, München, 1980., str. 133. – 161.

Ljudevitom Gajem.²⁸ Jedan od mogućih razloga suzdržanosti kod hercegovačkih franjevac već smo naveli: upravo u zenitu ilirskoga pokreta oni su bili zaokupljeni procesom odvajanja od Bosne i institucionalnim podizanjem vlastite zajednice. A drugi moguć razlog bio bi zazor vodstva franjevačke zajednice od „liberalnih“ ideja ilirskoga pokreta. Fra R. Glavaš navodi da je „ozbiljnija i konzervativnija strana“ franjevac, na čelu s prvim apostolskim vikarom za Hercegovinu fra Rafom Barišićem, „pristajanje uz Ilirizam“ držala „pogibljivom i neizvedivom vratolomijom i propagandom“, „koja ako i nije kćerka francuske, to je ovoj posve slična.“²⁹

Za razliku od Hercegovine, u Bosni se u to vrijeme među franjevcima popularizirala ideja o integraciji južnoslavenskoga prostora. Spomenuti Ivan Frano Jukić svoje radove potpisuje kao Slavoljub Bošnjak. Simbolizam odabrana pseudonima jasno otkriva njegovo viđenje odnosa između partikularnog identiteta i zamišljenog supraidentiteta. Za njegova subrata fra Martina Nedića, „Ilirska je dēdovina“ čak „od jadranskog sinjeg mora Pa do pontskih valovinah I gdje sveta stoi gora“³⁰, odnosno do Bugarske i Grčke. Za usporedbu je važno u tom kontekstu promotriti razmišljanja jednoga od njihovih hercegovačkih suvremenika, u to vrijeme najplodotvornijeg hercegovačkog franjevac, fra Petra Bakule (1816. – 1873.). I Bakula se tu i tamo dotiče identitetske problematike, i on povremeno nešto zapiše o odnosima „narodnosti i vjere“. Njemu, koji je obrazovanjem u Italiji³¹ zacijelo upoznao fenomen nacije, takav tip kolektivnoga određenja na prostorima njegova zavičaja još je uvijek sporedan u odnosu na pripadnost vjeri, koja je i dalje primarna kategorija njegova poimanja kolektivnoga identiteta. Dovoljno je obratiti pozornost na terminologiju koju Bakula koristi u uvodnome dijelu svoga glasovitog *Šematizma* iz 1867. godine, u kojem nam ukratko predočuje temeljna obilježja Hercegovine, a njezino stanovništvo i dalje razvrstava uglavnom prema religijskoj pripadnosti: „naša

²⁸ Fra Radoslav Glavaš tvrdi da je jedanput u samostanskoj knjižnici na Humcu vidio Gajevo pismo (1847.) hercegovačkom franjevku fra Pili Ančiću. Fra Radoslav GLAVAŠ, *Spomenica...*, str. 30.

²⁹ P. PHILAETHES, *n. dj.*, str. 71. – 72.

³⁰ „Vilam Ilirskim“, *Danica Hrvatska, Slavenska i Dalmatinska*, god. XII., 1837., str. 45. – 46.

³¹ Završivši studij u Italiji, Bakula je nekoliko godina u gradu Lucca predavao filozofiju i teologiju. U to se vrijeme, kako je navedeno u jednoj njegovoj biografiji, „počeo pomalo zanimati i oduševljavati idejom sjedinjenja talijanskih država, te je svoje nazore javno preko novina i pjesama iznostio u javnost“, zbog čega se morao vratiti iz Italije u Hercegovinu. Fra Leon PETROVIĆ, „Život i rad fra Petra Bakule“, *Stopama otaca. Almanah hercegovačke franjevačke omladine*, god. V., 1938./39., str. 34. – 35.

katolička“, „turska (vladajuća)“, „pravoslavna“, „ciganska“ i „židovska“.³² Izgleda da je iskustvo življenja u strukturi mileta i vjerske podijeljenosti oblikovalo Bakulin stav prema kojem je, kako piše na jednom drugom mjestu, „vjersko određenje sržno“, a „narodnost jeste dalje od čovika nego i jedna njegova haljina“.³³ Njemu naravno nije strana ilirska ideja i terminologija, i on piše o „mom slavjanskom narodu“³⁴ i da su i njegovi „Ercegovci od Ilira“,³⁵ ali ta zajednička ilirsko-slavenska domovina je u Bakulinu viđenju prostorno daleko uža od zamišljene Gajeve ili one fra Martina Nedića. U stihu jedne pjesme u rukopisu pod naslovom *Uzdisanje naroda hercegovačkog prama obćoj majki Slavjanskoj* Bakula nabraja gotovo iste one partikularitete koje će u dvadesetom stoljeću hrvatski integralisti nastojati vidjeti u jedinstvenoj hrvatskoj državi. To su, prema Bakulinu stihu, „Hrvaćani, Slavci, (Slavonci, op. aut.) Dalmatini, Hercegovci i vični Bošnjani (Bosanci, op. aut.), Svi su braća, svi od jedne krvi: Svi jednaci, nit je koji prvi!“³⁶ Fra Petru Bakuli nije dakle nepoznat pojam Hrvaćanin (Hrvat), ali ga u toj fazi očito još uvijek rabi isključivo u njegovu tadašnjem pokrajinskom značenju i ne vezuje ga uz Hercegovinu.

Već smo naveli da su idejno-politička strujanja do bosanskih i hercegovačkih franjevacu uglavnom stizala sa zapadnih strana, iz hrvatskih zemalja. A da se to nije odvijalo bez određenih opasnosti, potvrđuje i jedna rigorozna odredba u bosanskom ejaletu iz sredine 19. st. sljedećeg sadržaja: „Ko bi se našao da prima novine iz kaura,³⁷ ima se odmah u okov teški metnuti, a njegovo sve imanje, ima se okrenuti u begluk.“³⁸

Iz ilirskoga pokreta, poznato je, razvile su se ideje kroatizma i jugoslavizma koje su i kod bosanskih i kod hercegovačkih franjevacu s vremenom zadobile povlašteno mjesto u nacionalno-integracijskim procesima (to mjesto nije zauzelo ni bošnjaštvo, ni bosanstvo ni herceg-bosanstvo), ali opet s bitnim razlikama u načinu i vremenu prihvaćanja te popularizaciji tih ideja. Kroatizam je, gledajući u cjelini kroz 19. i 20 stoljeće, među jednim i drugim franjevcima bio daleko prihvatljivija ideja od jugoslavizma s tim da je ideja jugoslavizma

³² *Hercegovina prije sto godina...*, str. 25.

³³ Fra Petar BAKULA, *Politika za svakog čovika* (reprint), Mostar, 1998., str. 371. – 372.

³⁴ Isti, *Pravo mudrožnanje za svakog čovika*, Split, 1867., str. 8. – 9.

³⁵ Isti, *Pisma sveto-izkazna* (reprint), Mostar, 1997., str. 68. – 70.

³⁶ Fra Petar BAKULA, *Izabrana djela*, sv. II., fra Andrija NIKIĆ (priř.), Mostar, 1997., str. 17.

³⁷ *Kaur* ili *daur* – tur. nemusliman, nevjernik; kršćanin.

³⁸ J. JELENIĆ, *n. dj.*, str. 211.

odmah s početka uhvatila nešto dubljega korijena kod bosanskih franjevaca i to najviše pod utjecajem đakovačkog biskupa Strossmayera jer se u Đakovu školovala skupina bosanskih franjevaca.³⁹ Istodobno se u Bosni, agilnošću fra Antuna Kneževića (1834. – 1889.),⁴⁰ pokušala popularizirati i ideja bošnjaštva kao poželjna kolektivno-identitetska varijanta za sve tri vjerske skupine u BiH, što pak nije imalo posebnoga odjeka kod franjevaca u Hercegovini. Kod hercegovačkih franjevaca s početka će hrvatska nacionalno-integracijska misao postupno postajati središnjim narativom sve do pred Prvi svjetski rat, kada se kod mlađeg naraštaja hercegovačkih franjevaca započne nešto jače afirmirati idejni koncept jugoslavenstva.⁴¹ Kroatizam je među hercegovačke franjevce stizao u obliku (veliko)hrvatske pravaške ideologije Ante Starčevića (1823. – 1896.) i Eugena Kvaternika (1825. – 1871.), koja je, pozivajući se na hrvatsko državno pravo, svojatala bosanskohercegovačke prostore. Hercegovački franjevac fra Paškal Buconjić (1834. – 1910.)⁴² upoznao je tijekom svoga boravka u Rimu (kao predavač na generalnom učilištu franjevačkoga reda) hrvatskoga političkog disidenta Eugena Kvaternika. Buconjić, koji je odmah prigrlio ideju pravaštva, poslije je kao mostarsko-duvanjski biskup znao istaknuti da je postao starčevićanac prije samoga Starčevića.⁴³ Pravaštvo se u Hercegovinu širilo iz Dalmacije,⁴⁴ ali su određeni impulsi stizali i iz Banske Hrvatske, odnosno iz Zagreba kao hrvatskoga političkog i kulturnog središta.⁴⁵ Hrvatska nacionalna simbolika zaživjela je među mostarskim katolicima još prije dolaska

³⁹ Jelenić u tom kontekstu piše o „đakovačkom pokretu“. Vidi J. JELENIĆ, *n. dj.*, str. 200. i dalje.

⁴⁰ Usp. Ivan LOVRENOVIĆ, *Bosanski Hrvati. Esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture*, Zagreb, 2002., str. 23. – 28.

⁴¹ Usp. Ivica ŠARAC, „Hrvatstvo i jugoslavenstvo među hercegovačkim franjevcima do 1918. godine“, *Hercegovina franciscana. Časopis za dubovnost, znanost i umjetnost*, god. V., 2009., br. 5., str. 133. – 153.

⁴² Fra Paškal Buconjić bio je kustos hercegovačke franjevačke kustodije (1874. – 1879.), apostolski vikar za Hercegovinu (1880.), mostarsko-duvanjski biskup (1881. – 1910.).

⁴³ Fra Radoslav GLAVAŠ, *Biskup o. Paškal Buconjić prigodom tridesetogodišnjice biskupovanja 1880. – 1910.*, Mostar, 1910., str. 14. – 15.

⁴⁴ U tom pogledu svakako treba istaknuti utjecaj lista *Katolička Dalmacija* don Ive Prodana. Vidi Mirjana GROSS, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, *Historijski zbornik*, god. XIX. – XX., 1966./67., str. 14.

⁴⁵ To u svojim zapisima navodi Ivan Milićević, jedan od predstavnika prve generacije hrvatskih građanskih intelektualaca u Hercegovini, koji pritom ističe važnost idejno-političkih strujanja iz susjednih (sjevero)zapadnih strana: „Nama svima iz Bosne i Hercegovine, dok bijasmo mladići, a i stariji, Zagreb bijaše najprivlačnija točka. S udivljenjem smo mi mlađi gledali svakoga bez razlike, za kojega bismo doznali da je bio u Zagrebu. A o Zagrebu smo gutali svaki glas, svaku vijest. Jedva smo očekivali knjige Matice hrvatske i Jeronimskog društva [...] Naravna stvar da smo se već tada opredijelili ili

austro-ugarske uprave. To nam potvrđuju scene dočeka austrougarske vojske u Mostaru; grad je bio okićen, uz ostale, i hrvatskim zastavama, a prema zapisanu svjedočanstvu jednoga franjevca očevidca, koji je inscenaciju svečana dočeka nove vlasti promatrao s prozora franjevačkoga samostana, na ulicama se pjevala Gajeva budnica „Još Hrvatska nij’ propala“.⁴⁶

2. Profiliranje (nacionalnog identiteta)

Osim što je zatekla već jasno podijeljeno društvo kao plod nasljeđa osman-skog miletskog sustava, austrougarska je uprava kako u sociokulturnom tako i u socioekonomskom pogledu zatekla katastrofalno loše stanje u BiH. Austro-ugarski podatci o zdravstvenim, prosvjetnim i gospodarskim prilikama svrstavali su ove krajeve u najzaostalija područja tadašnje Europe.⁴⁷ Zdravstvena je slika društva prema austrougarskim izvješćima bila porazna. Nužno je trebalo najprije poraditi na suzbijanju raznih vrsta zaraznih bolesti (poput sifilisa, kolere, kuge, tifusa, gube, ćelavosti, svraba, malarije itd.) te na podizanju svijesti o važnosti temeljne higijene.⁴⁸ Korjeniti su zahvati bili nužni i u školstvu jer škola gotovo da i nije bilo. A i to što se nazivalo školama više je nalikovalo tečajevima za opismenjavanje u nadležnosti vjerskih institucija nego nekom ozbiljnijem sustavu školstva.⁴⁹ Stanje u gospodarstvu također je bilo kritično. Više od 90 % pučanstva bavilo se poljodjelstvom i stočarstvom, i to na vrlo primitivan način.⁵⁰ Zemljoposjednički odnosi ukazivali su na suštinu funkcioniranja osman-skoga feudalizma, odnosno zrcalili su duboku socijalnu fragmentaciju koja se prilično precizno poklapala s etnoreligijskim (miletskim) šavovima kojima je bilo ispresijecano osmansko društvo. U osmanskom feudalnom poretku zemljište je najvećim dijelom bilo u vlasništvu muslimanskih zemljoposjednika, a vrlo velik dio stanovništva bio je još uvijek u ovisničkom položaju pri čemu

opredijeljivali i u političkom pravcu. Tako dođe da nam je stranka prava srcu prirasla.“ Navod prema Šime DEMO – PAVAO KNEZović, *Čerigajski andeo*, Mostar, 2007., str. 22. – 23.

⁴⁶ *Fra Andeo Nučić – život i djelo. U prigodi 160. obljetnice rođenja (1850. – 2010.)*, fra Robert JOLIĆ – fra Ante MARIĆ (priř.), Mostar, 2010., str. 66.

⁴⁷ *Vidi Bericht über die Verwaltung Bosnien und der Herzegovina*, Wien, 1906.

⁴⁸ Prvo masovnije cijepljenje (16 023 osobe) provedeno je 1883., a prvo organizirano cijepljenje (po svim općinama) provedeno je 1903. godine. Usp. *isto*, str. 104. – 110.

⁴⁹ Usp. I. ŠARAC, „Školstvo u Hercegovini u razdoblju tanzimata“, *Korijeni i perspektive visokoga obrazovanja u Hercegovini*, Mostar, 2010., str. 43. – 83.

⁵⁰ Usp. Vlado SMOLJAN, *O nekim uzrocima siromaštva Hercegovine u prošlosti*, Mostar, 2006.

su u ogromnoj većini kmetovi bili kršćani (katolici i pravoslavci).⁵¹ Austrougarska je vlast oprezno pristupila pokušajima rješavanja ključnih problema kombinirajući očuvanje tradicije s postupnim uvođenjem reformi. Usporavanjem agrarne reforme vlada je nastojala zakočiti nacionalno-integracijske procese kod kršćanskoga (pravoslavnoga i katoličkoga) stanovništva jer se svako jačanje srpskoga i hrvatskoga političkoga utjecaja promatralo kao opasnost za labav dualan (austrijski i mađarski) sustav upravljanja. Austro-Ugarska Monarhija radije je preusmjeravala reformske zahvate s područja agrara na modernizaciju uprave, izgradnju prometnica, podizanje industrije. No pokušajima modernizacije društva, izgradnjom prometnica i kakvom-takvom industrijalizacijom (što je omogućilo nešto bolje komunikacijske procese među društvenim slojevima), pa u konačnici i samim zabranama korištenja nacionalnih naziva, Monarhija je i ne htijući pokrenula snažniju transformaciju iz vjerskoga u nacionalni oblik identitetskoga određenja. No, taj se proces nije dao voditi „kabinetski“ (kontrolirano) do konstruiranja jedne viševjerske nacionalne zajednice („bosanske nacije“), kako je to kao posebnu mjeru zamislio Benjamin Kallay (1839. – 1903.), jedan od najutjecajnijih austrougarskih upravitelja u Bosni i Hercegovini.⁵² Pri tome nije vodio računa o specifičnostima osmanskoga nasljeđa, o uzrocima i dubini društvenih podjela, kao ni o činjenici da su u širem okružju procesi stvaranja srpske i hrvatske nacije već bili u završnoj fazi ili u punom jeku. Njegov neuspjao projekt još je i pojačao hrvatsko-katoličku i srpsko-pravoslavnu diferencijaciju na nacionalnoj osnovi, osobito među intelektualcima koji su uz to zaoštravali borbu za pridobivanje muslimanske vjerske i intelektualne elite za hrvatsko, odnosno srpsko nacionalno ime.⁵³ Za uzimanjem franjevac a članova tankoga sloja katoličke građanske inteligencije započele su aktivnosti katoličke zajednice na vjerskom i kulturno-političkom polju. Osobito je postalo živo u Mostaru gdje su franjevci pokrenuli tiskaru te započeli s izdavaštvom i osnivanjem glazbenih i kulturnih udruženja.⁵⁴

⁵¹ Za podatke vidi Srećko M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878. – 1918.)*, Mostar – Zagreb, 2002., str. 40. – 41.

⁵² Vidi Tomislav KRALJAČIĆ, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882. – 1903.*, Sarajevo, 1987., str. 88. – 309.

⁵³ O hrvatskim i srpskim nacionalnim ideologijama u BiH vidi S. M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina...*, str. 194. – 209.

⁵⁴ Za isprniji podatke vidi Šimun MUSA, *Franjo Miličević i hrvatski kulturni preporod u Hercegovini*, Mostar, 1992.; Mićo PINJUH „Najstarije kulturno-umjetničko društvo na tlu Hercegovine“, *Kršni zavijčaj*, god.

Kako je u relativno kratkom razdoblju identitetsko određenje hercegovačkih franjevac, kao pokretača i glavnih nositelja integracijskih procesa katoličke zajednice u Hercegovini, prešlo put od vjerskoga i regionalnog identiteta preko slabašnoga utjecaja ilirizma do trenutka jasna artikuliranja hrvatskoga nacionalnoga identiteta, može se pratiti iščitavajući neke listove koje su franjevci pokrenuli u Mostaru. Dok bi se u *Hercegovačkom bosiljku*,⁵⁵ koji se zbog cenzure morao ograničiti na sadržaje književno-poučno-zabavnoga karaktera, ponekad pojavio i tekst na ćirilici te pokoji prilog u duhu ilirske terminologije, dotle u *Novom hercegovačkom bosiljku*⁵⁶ blijede tragovi ilirizma i počinju se otvorenije objavljivati kulturni i politički prilozi u duhu hrvatske nacionalne orijentacije. Hrvatski nacionalni diskurs pojačan je pokretanjem političkoga lista *Glas Hercegovca*⁵⁷ u kojem (još uvijek zbog cenzure) sve do 1897. godine nije bilo dopušteno izričito spominjati hrvatsko nacionalno ime, no nakon ukidanja ove zabrane *Glas Hercegovca* gubi i posljednje primjese utjecaja ilirske terminološke tradicije i profilira se kao jasno hrvatsko, i to pravaško, glasilo u Hercegovini, koje često polemizira sa srpskim listovima u Mostaru oko nacionalno-političkih tema. Već potpuno dovršen hrvatski nacionalni izričaj glavni je biljeg uredničke politike glasila *Osvit*⁵⁸ koje se u podnaslovu predstavlja čitateljskoj publici kao „glasilo Hrvata“. U uređivanje *Glasa Hercegovca* i *Osvita* uz franjevece su se uključili i prvi hrvatski građanski intelektualci (Ivan Milićević, Ivan Zovko, Stjepan Radulović itd.).⁵⁹ Preuzevši ideju hrvatskoga državnog i povijesnoga prava, *Glas Hercegovca* i *Osvit* ističu da su i Hercegovina i Bosna hrvatske zemlje i zagovaraju njihovo sjedinjenje s hrvatskom Trojedinicom (Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom).

Hercegovačkim su franjevcima vlasti izričito blokirale i branile promicanje i populariziranje hrvatske nacionalne simbolike. Još je potkraj osmanske vladavine osnovana prva kulturna institucija mostarskih katolika pod nazivom Crkveno pjevačko društvo „Kosača“ (1873.), ali je ta udruga morala djelovati

XI., 1978., str. 23. – 34; Edin ČELEBIĆ, „Hrvatsko pjevačko društvo ‘Hrvoje’ 1888. – 1914. Prilog istoriji nacionalnih pokreta u BiH“, *Hercegovina*, god. VI., 1987., str. 151. – 164.

⁵⁵ *Hercegovački bosiljak. List za zabavu, pouku i književnost*, Mostar, 1883. – 1884.

⁵⁶ *Novi hercegovački bosiljak. List za zabavu, pouku i književnost*, Mostar, 1884. – 1885.

⁵⁷ *Glas Hercegovca. Političko-informativni list*, Mostar, 1885. – 1896.

⁵⁸ *Osvit. Glasilo Hrvata iz Bosne i Hercegovine*, Mostar, 1898. – 1907.

⁵⁹ Usp. Ivan ALILOVIĆ, *Tragom hrvatske kulturne baštine u Hercegovini*, Zagreb, 1980., str. 51. – 59.

ilegalno jer ju osmanske vlasti nisu odobrile.⁶⁰ Nakon uspostave austrougarske uprave (1878.) mostarski katolici predvođeni franjevcima zatražili su službeno priznanje pjevačkoga društva pod tim imenom (Kosača), no i austrougarska je vlast to odbila s obrazloženjem da ne može odobriti „društvo koje druge vjeroispovijesti nemaju.“⁶¹ Mostarska katolička zajednica potom osniva novo pjevačko društvo pod imenom Hrvatsko pjevačko društvo „Višević“, no austrougarska vlast i to zabranjuje.⁶² Nije prihvaćen ni prijedlog da se društvo nazove Hrvatsko pjevačko društvo „Tomislav“ kao ni zahtjev „da se odobri hrvatski grb na pozorničkom zastoru.“⁶³ Naposljetku je ipak dopušteno osnivanje pjevačkoga društva, ali „bez ikakvih nacionalnih oznaka i bez bilo kakvog vida političke djelatnosti“ pa su se mostarski katolici privremeno morali s tim zadovoljiti i tako je 1888. započelo djelovati Narodno pjevačko društvo.⁶⁴ Uz društvo je uskoro osnovana i knjižnica (1889.), koja je trebala biti opskrbljena djelima hrvatskih književnika. Austrougarska je vlast knjižnici odobrila rad tek nakon što je izvršila pretres knjižničnoga fonda i spalila „nepoćudna djela“ hrvatskih autora, za koje je smatrala da bi mogli potaknuti jači hrvatski nacionalni zanos mostarskih katolika.⁶⁵ Društvo je dobilo dopuštenje i za osnivanje čitaonice (1891.), „ovaj novi razsadnik hrvatske svijesti u Hercegovini“, ali tek nakon što je vlast dostavila popis novina i časopisa koje se smiju naručivati.⁶⁶ Unatoč tomu svečano otvaranje čitaonice (1892.) imalo je posebno značenje za mostarske katolika, koji nisu odustajali od zahtjeva da se društvu dopusti koristiti nacionalno ime. U međuvremenu je (1891.) upućen još jedan službeni zahtjev da se društvo nazove po nekom od velikana iz hrvatske nacionalne povijesti, ovaj put prijedlog je bio da se odobri Hrvatsko pjevačko društvo „Zvonimir“ te da se dopusti i uporaba hrvatskoga grba, no austrougarska je vlast

⁶⁰ Usp. E. ČELEBIĆ, *n. dj.*, str. 153.

⁶¹ *Spomenica o pedesetogodišnjici Hrvatskog pjevačkog društva „Hrvoje“ u Mostaru (1888. – 1938.)*, Mostar, 1939., str. 9.

⁶² Usp. E. ČELEBIĆ, *n. dj.*, str. 153.

⁶³ *Spomenica u slavu svečanog razvijanja zastave Hrvatskog glasnopjevačkog društva Hrvoje, dne 13., 14. i 15. kolovoza 1904.*, Mostar, 1904., str. 19.

⁶⁴ Usp. E. ČELEBIĆ, *n. dj.*, str. 153.

⁶⁵ Usp. *isto*, str. 155.

⁶⁶ Vlast je dopustila čitaonici koristiti *Obzor*, *Narodni list*, *Katoličku Dalmaciju*, *Crvenu Hrvatsku*, *Našu slogu*, *Srbski list*, *Sarajevski list*, *Bošnjak*, *Dom i svet*, *Iskru*, *Trn*, *Zvekanu* i *Glas Hercegovca*. Vidi *Spomenica u slavu...*, str. 20. – 21.

odbila i jedan i drugi zahtjev.⁶⁷ Unatoč zabrani hrvatskoga nacionalnog imena, hercegovački su franjevci i preko kulturnih sadržaja popularizirali hrvatski nacionalni diskurs, što nije prolazilo bez kazni. Tako je zbog isticanja hrvatske trobojnice jedna skupina mostarskih mladića završila u zatvoru, a nakon jednoga koncerta u Mostaru (1893.) vlast je dala uhititi gostujuće pjevače iz Banske Hrvatske jer su pjevali pjesme posvećene Anti Starčeviću.⁶⁸ Protiv zabrana hrvatskoga imena u BiH prosvjedovao je mostarski biskup fra Paškal Buconjić koji je time u Beču stekao reputaciju „nacionalno usijane glave“⁶⁹. Kada je zbog sve intenzivnije srpske nacionalne aktivnosti u gradu Mostaru uvidjela da je nemoguće spriječiti afirmiranje i hrvatskoga nacionalnog imena, austrougarska je vlast napokon 10. kolovoza 1897. odobrila korištenje hrvatskih nacionalnih simbola.⁷⁰ Prema mišljenju M. Gross hrvatsko je nacionalno ime bilo zabranjivano sve dotle dok Kállayev režim nije odlučio da ga „pripusti“ kao sredstvo za uspostavljanje ravnoteže prema srpskoj nacionalnoj propagandi.⁷¹ Nakon što je potkraj 1897. od Narodnog pjevačkog društva stigao još jedan službeni dopis i zahtjev da se društvo nazove „Hrvoje“, austrougarska je vlast popustila i napokon odobrila rad društva pod imenom Narodno pjevačko i glazbeno društvo „Hrvoje“, koje je uskoro postalo Hrvatsko glazbeno i pjevačko društvo „Hrvoje“.⁷² U povodu svečana razvijanja hrvatske zastave u organizaciji ovoga društva u Mostaru je objavljena spomenica (1904.) na čijim je uvodnim stranicama opisano društveno i političko ozračje u kojem je započela djelovati mostarska katolička zajednica predvođena franjevcima:

Političke okolnosti u našoj domovini bile su tada dosta obskurne i abnormalne, te je trebalo dosta truda, a i opreznosti, a da se započne kakovom organizacijom našeg naroda; a tim je teže bilo, što se je sve bojalo imena hrvatskog, te se je i sa svih strana radilo, da se hrvatski pokret uguši, nastojeć otrgnuti ove zemlje od onog težišta, kamo

⁶⁷ Usp. *isto*, str. 16. – 17.

⁶⁸ Usp. Tomo VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini (1878. – 1903.)*, Mostar, 1994., str. 206.

⁶⁹ Zoran GRIJAK, „Mostarsko-duvanjska biskupija u vrijeme biskupa fra Paškala Buconjića (1881. – 1910.)“, *Duvanjski zbornik*, Jure KRIŠTO (ur.), Zagreb – Tomislavgrad, 2000., str. 221.

⁷⁰ Na taj se dan prvi put „službeno odobrila i hrvatska trobojnica kao društvena zastava i grb“. *Spomenica u slavu...*, str. 30. – 31.

⁷¹ Usp. M. GROSS, *n. dj.*, str. 15.

⁷² O djelovanju društva vidi *Hrvatsko glazbeno-pjevačko društvo Hrvoje Mostar. 120 obljetnica*, Marija ZELENKA (ur.), Mostar, 2009.

su po historičkom i državnompravnom položaju spadale, uvadajući novo izmišljeno 'bosanstvo'. Historičari kasnijeg doba zabilježit će mnogo znamenitih sgodjaja iz ovog prvog doba hrvatskog pokreta, a osobito će baš grad Mostar znati svom potomstvu pričati i po koju crnu sgodu, kad su naši rodoljubi radi osjećaja hrvatskih i mnogo gorkih progutali. (...) Hrvatska mladost Mostara, zagrijana žarom Hrvatsva, odlučno je tražila, da si osnuje zajedničkog ognjište, zajednički dom, odakle će hrvatska rieč širom Hercegovine zemlje gromoriti, odakle će kao iz gnjezda izlietati hrvatski sokolovi, vješti borbi za čast imena hrvatskog! No neprimliko je bilo sa svih strana, ali se je znalo ustrajnim radom stati na put svim tim neprimlikama. Vrli rodoljubi: tadanji biskupov tajnik fra Augustin Zubac i vatreni rodoljub kateheta fra Ambro Miletić skupljali su oko sebe građanstvo i mladjariju, te ih živom riječju i pjesmom kriepili na ustrajan rad. S početka su svoj rad odpočeli crkvenim pjesmama, jer u ono doba drukčije se nije ni moglo, pošto su političke okolnosti bile takove.⁷³

Kao jedina urbana hercegovačka sredina Mostar je hercegovačkim franjevcima bio od iznimne važnosti, no pastoralno su najviše djelovali po ruralnim sredinama, u krajevima koji se, osim što su karakterizirani homogenošću stanovništva u vjerskom pogledu, neposredno naslanjaju na hrvatski etnički prostor. Time je jasnije zašto su već u austrougarskom kontekstu hrvatski nacionalno-integracijski procesi masovnije zahvatili hercegovačke katolike za razliku od bosanskih katolika.⁷⁴ Takve je uvide imala i austrougarska uprava koja u jednom izvješću iz 1906. navodi da se Hrvatima u Bosni i Hercegovini, osim inteligencije i gradskoga stanovništva, osjećaju jedino seljaci u Hercegovini i uz dalmatinsku granicu.⁷⁵ Da je zaista već u tom razdoblju hrvatstvo kao nacionalno-identitetska odrednica zahvaćalo i zapadnohercegovačko selo potvrđuje i jedno detaljno izvješće s početka 20. stoljeća o vjerskom slavlju iz jedne župe u regiji Brotnjo u zapadnoj Hercegovini. Ovdje donosimo cjelovit prikaz zbog zanimljivih detalja o povezanosti pastoralnog djelovanja franjevac i promicanja hrvatske nacionalne simbolike u seoskim sredinama:

Sjedim kod našeg trgovca Ilke Muse⁷⁶ na Čitluku i zametnuo se razgovor o sutrašnjoj riedkoj svečanosti na Čerinu. Malo po tom oču svoje nekakova tutnjava i bat konja

⁷³ *Spomenica u slavu...*, str. 10. – 11.

⁷⁴ Usp. Zoran GRIJAK, „Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austrougarskom razdoblju“, *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.*, Ivo LUČIĆ (ur.), Zagreb, 2011., str. 89. – 133.

⁷⁵ Usp. *Bericht...*, str. 120.

⁷⁶ Prema navodima iz *Osvita*, Ilko Musić, odnosno Musa, bio je u to vrijeme jedan od najbogatijih ljudi Brotnja. Imao je šest sinova od kojih je jedan bio fra Skender Musić, tajnik provincijalata u Mostaru.

– sve bliže i bliže – kočija iz Humca. Napried sa obadvije strane lepršaju dva velika barjaka hrvatska. Pohrlim braći Hrvatima u susret: bijahu to pošt. o. fra Božo Ostojić,⁷⁷ defnitor i župnik iz Medjugorja i fra Frano Šaravanja⁷⁸ s Humca. Tu se pozdravimo, a na moje pitaje, kamo, odgovore: Na Čerin, sutra je svetkovina 'Našašća tiela Sv. Stjepana Prvomučenika, Zaštitnika Župe'. I pozvaše i mene i ja se rado odazvah. Do čas dva eto nas preko čerinskog polja, koje je svuda prekriveno zelenim sagom. A sve unaokolo ori jeka od mužara s Čerina.- Konji nam se uzplahirili, cestna na dosta mjesta pokvarena, a više svodova izpod nje. Pa se bili prepali, da konji ne ozlede i nas i sebe i kočiju. Valjalo bi se sbilja za popravak ove ceste pobrinuti. Kroz po sata stigismo pod brežuljak čerinski. Pucaju mužari, sviet na bacanje ašarija⁷⁹ klikuje: Živila Hrvatska! Živili Hrvati! (...) Vidim na brežuljku ondje, gdje leže od starine tri ogromna stečka, tri tankovita stupca sa carskim i hrvatskim barjacima. Na stećcima...svežčici ašarija, na drugim stupcima ima svietla za večernju rasvjetu. Stadoh s Andrijom kod jednog stečka, da slušamo narodno-hrvatske davorije. (...) »Pogledaj Andrija one svietnjake po vrhuncima brda, kako ih je divno vidjeti!« Po petnaest ih se vidjalo upored, što je svakoga zadivilo. I na našem brežuljku ukazuju se svietla, ašarije upravo pokraj stupca lete nebu pod oblake, mužari svedjer odjekuju (...).Omladina puna zadovoljstva i veselja odpjeva hrvatske narodne kajde. Čita se na licu pojedinca, naročito na licu župljana zadovoljstvo i veselje veliko – te i mi zapjevamo. »Liepa naša domovina! Tako se svietlilo i veselilo do kasne noći. Osvanu ugodan dan. Na glas zvona hrli pobožni puk k crkvi Stjepanovoj, da sliša rane mise i ujedno da se izpovjedi, izpovjedilo se je 700, i da se oduži zavjetima oblaženja kipa sv. Stjepana. Oko osam sati oživi sve kao i sinoć. Silni puk vrvi na polje, pjevajući. Milo bijaše motriti, kako prosti puk dolazi u skupinama, u redu, obučen u svetkovnu narodnu odjeću, nakićen hrvatskim trobojama. (...)oko deset sati pomoliše se kočije uz polje: ljubuška i vitinska gospoda dolaze u posjet svom starom župniku fra Jaki.⁸⁰ Svakom ulicom hrli sviet uz pjevanje narodno-hrvatskih pjesama. U deset sati poče služba božija, koju služашe pošt. o. fra Blaž Jerković⁸¹ uz asistenciju pošt. oo. Fra Cvjetka Dodiga⁸² i fra Pave Šimovića.⁸³ Najprvo je bio obhod sa sv. kipom, zatim svetčana misa, panegirik, te ponovni obhod i blagoslov sa sv. kipom. Tu mi je nešta krasna spomenuti: Uz sv. misu i procesiju stupahu dječaci, dva a dva, u crveno obučeni, sa molitvenjacima u ruci, koje je pošt. o. fra Jakov Vasiljević preko svih svojih posala podučavao. Mnogi vam medjuto dječaci znadu čitati, pisati, računati

Ilko Musić umro je 1904. godine u pedeset sedmoj godini života. U nekrologiju stoji da je „znao (si je) neumornim radom, urednim kršćanskim životom i sa štednjom steći veliki imetak, te je slovio kao najbogatiji seoski posjednik u ovoj krajini, te služio uzorom svim našim težacima“, *Osvit*, Mostar, br. 11., 10. veljače 1904., str. 3.

⁷⁷ Fra Božo Ostojić (1862. – 1942.).

⁷⁸ Fra Franjo Šaravanja (1858. – 1937.).

⁷⁹ (*b*)*ašarija* tur., nemirna, vesela, objesna mladež.

⁸⁰ Fra Jakov Vasilj(ević) (1851. – 1931.).

⁸¹ Fra Blaž Jerković (1880. – 1960.).

⁸² Fra Cvitan Dodig (1869. – 1939.).

⁸³ Fra Pavo Šimović (1877. – 1947.).

i.t.d. Kako bismo zahvalni bili vladi kada bi i ovdje školu jedanput sagradila! Ne može fra Jako predavati redovito, a dosta mu je borbe i radnje oko župskoga stana, kojemu kad se nešto malo izčini, ne će biti para u Hercegovini. Čast mu i hvala! Kada se svršila sv. služba, zametnu se pravi dernek ispod brežuljka. Po svečanom objedu odoh s Andrijom opet dolje, gdje se zadržah do gluhe doba noći. Nekako pred večer proleti jedan dječak sa svezčičima hrv. trobojnica, koje je nosio na ramenu i dielio, što nas vrlo radovalo. Pun začaranja i zadovoljstva, navratim se sutra župniku na kafu. Liepo mu se zahvalim i iz srca kliknem: Dugujemo vam hvalu, mili pastiru, na vašoj velikoj požrtvovnosti i trudu, koji nas, osobito našu omladinu tako liepo podučić, da se drugi mogu diviti našim osjećajima vjerskim i narodnim. E da bi vas Svemogući još dugo kod nas zadržao na korist vjere i naše mile hrvatske domovine!⁸⁴

Utjecajniiji hercegovački franjevci smatrali su tih godina da je hrvatski nacionalni impuls iz Mostara zahvatio ne samo hercegovačke krajeve koje su oni pastorizirali nego da je snažno odjeknuo i među bosanskim katolicima. Fra Didak Buntić (1871. – 1922.), jedan od najeksponiranijih i najpopularnijih hercegovačkih franjevaca u prva dva desetljeća 20. st., koji je osnivanjem seoskih udruga i osmišljavanjem tečajeva opismenjivanja po selima djelovao prosvjetiteljski, socijalno i politički među zapadnohercegovačkim katoličkim pukom puna dva desetljeća prije afirmacije Hrvatske seljačke stranke Stjepana Radića (1871. – 1928.) u Hercegovinu,⁸⁵ s ponosom je naglasio u jednome pismu dr. Isidoru Kršnjaviju (1845. – 1927.), da „zublja narodne svijesti hrvatske, Starčevićanstvo, nije došlo iz Slavonskoga Broda u Bosnu nego iz Hercegovine, napose iz kamenitoga Mostara, koji je zadržao svoj narodni karakter naproti malom Berlinu-Sarajevu“⁸⁶. U jednom drugom pismu na istu adresu Buntić lamentira kako su se Hrvati u Bosni, za razliku od hercegovačkih, kasnije nacionalno „probudili“ („oni su sve doskora spavali, oni uistinu nijesu bili ništa drugo nego Bošnjaci“).⁸⁷ O istoj temi Buntić dodaje: „Pače zaprijetili smo se Bosni, ne budu li odlučni pristaše sjedinjenja hrvatskih zemalja, da ćemo se s njima raskrstiti, te ćemo i mi Hercegovci biti, gdje i Hrvati imaju apsolutnu većinu, a u Bosni će biti ono, što i jesu, naime jedna petina.“⁸⁸ Buntićeva

⁸⁴ *Osvit*, Mostar, br. 64., 12. kolovoza 1903., str. 4. i 5.

⁸⁵ O djelovanju fra Didaka Buntića vidi zbornik radova *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*, Stipe TADIĆ – fra Marinko ŠAKOTA (ur.), Zagreb, 2009.

⁸⁶ Fra Oton KNEZOVIĆ, *Život i rad fra Didaka Buntića*, Zagreb, 1938., str. 57.

⁸⁷ *Usp. isto*.

⁸⁸ *Isto*, str. 55. – 56.

samouvjerena tvrdnja da je „zublja narodne svijesti hrvatske“ u Bosnu stigla iz Hercegovine, odnosno iz Mostara, nastaje otprilike u trenutku kada Mostar prestaje biti žarištem hrvatskih kulturno-političkih aktivnosti i kad se o sudbini Hercegovine intenzivnije počinje raspravljati u Bosni. Prva hrvatska kulturno-gospodarska i politička organizacija pod nazivom Hrvatska narodna zajednica osnovana je u Bosni.⁸⁹

Uspostavom redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini (1881.) i dovođenjem zagrebačkog profesora teologije Josipa Stadlera (1843. – 1918.)⁹⁰ na čelo novoosnovane Vrhbosanske nadbiskupije, katolički episkopat i dijecezanski kler preuzimaju vodeću ulogu kako u crkveno-pravnim i pastoralnim pitanjima tako i u političkim gibanjima i nacionalno-integracijskim procesima bosanskih i hercegovačkih katolika, što izaziva sukobe s franjevcima, osobito s franjevcima u Bosni.⁹¹ Jedan od žestokih kritičara nadbiskupa Stadlera bio je i fra Didak Buntić. Ne ulazeći ovdje u ostale razloge sukobljavanja, a bilo ih je više i pripadaju sferi internih odnosa u Crkvi, pokušajmo ukratko naznačiti bit političkoga sukoba između nadbiskupa i franjevac. Premda je jedan manji broj bosanskih franjevac ostao i u austrougarskom kontekstu vjeran idejnom konceptu jugoslavenstva⁹² i pokazivao otvorenost za političku suradnju s muslimanima i pravoslavnim Srbima radi stvaranja svojevrstne bosanske autonomije, većina njihove subraće je, poput hercegovačkih franjevac, početkom 20. stoljeća bila u potpunosti na pozicijama tzv. hrvatskog integralizma, odnosno svehrvatske nacionalno-integracijske ideje koja je, polazeći od pravaške teorije o hrvatskom državnom pravu, u Bosni i Hercegovini vidjela hrvatski prostor, odnosno željela ga vidjeti sjedinjena s hrvatskim zemljama.⁹³ Po tome su dijelili

⁸⁹ Usp. Jure KRIŠTO, *Riječ je o Bosni*, Zagreb, 2008., str. 55. – 62.

⁹⁰ O životu i djelovanju nadbiskupa Šadlera vidi zbornik radova *Josip Stadler. Život i djelo*, Pavo JURIŠIĆ (prir.), Sarajevo, 1999.

⁹¹ O tome vidi fra Ignacije GAVRAN, *Lucerna lucens? Odnos vrhbosanskog ordinarijata prema bosanskim franjevcima (1881. – 1975.)*, Visoko, 1978.; fra Velimir BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci i nadbiskup dr. Josip Stadler*, Sarajevo, 2000.

⁹² Da je tijekom austrougarske uprave kod dijela bosanskih franjevac bilo popularizirano i jugoslavenstvo, to potvrđuje i sam *Glasnik jugoslavenskih franjevac*, pokrenuto pod tim nazivom 1887. (od 1895. do 1901. izlazi pod nazivom *Franjevački glasnik*, od 1902. do 1913. kao *Serafinski perivoj*, a od 1914. do 1919. kao *Naša misao*). Vidi Slavko KOVAČIĆ, „Povijest, idejna koncepcija i struktura periodike Bosne Srebrene“, *Fra Jozo Markušić. Zbornik sa simpozija u povodu 100. obljetnice rođenja*, Zagreb – Sarajevo, 1982., str. 193. – 207.

⁹³ Usp. Marko KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave 1878. – 1914.*, Sarajevo, 1992., str. 290. – 310.

stavove nadbiskupa Stadlera i pristiglog dijecezanskog klera, no razmimoilaženja su nastala dijelom i zbog različita viđenja funkcioniranja Hrvatske narodne zajednice. U Hrvatskoj narodnoj zajednici djelovali su i muslimanski intelektualci hrvatske nacionalne orijentacije pa su zbog njih franjevci, zajedno s članovima građanske inteligencije, nastojali toj organizaciji utisnuti isključivo nacionalni pečat dočim je Stadler inzistirao i na promicanju vjerskih, u ovom slučaju katoličkih, vrijednosti u Hrvatskoj narodnoj zajednici.⁹⁴ U sve žešćem sukobu koji je rezultirao političkim raskolom, Stadler je s vremenom „promoviran“ u vodećega „klerikalca“, u radikalnog promicatelja „katoličkog hrvatstva.“⁹⁵ Ipak, politički sukob Stadlera s franjevcima i vodstvom Hrvatske narodne zajednice dublje je naravi i najuže je povezan s novim integracijskim idejama koje su početkom 20. st. stizale iz Banske Hrvatske i postojale sve atraktivnije kako za članove Hrvatske narodne zajednice tako i za franjevce, osobito za franjevački pomladak u Hercegovini. S jedne strane idejno-politički zaokreti u Banskoj Hrvatskoj, popularizirani u nazivu „politika novoga kursa“, a realizirani u stvaranju hrvatsko-srpske koalicije te, s druge strane, srpsko-crnogorski vojni uspjesi u Prvom balkanskom ratu, stvorili su i u Hercegovini pod rigidnom austrougarskom upravom novo političko ozračje u kojem se i među mlađim članovima Hercegovačke franjevačke provincije sve više simpatizirao idejni koncept jugoslavenstva ili „panslavizma“, kako je to u svojim sjećanjima neprecizno nazvao hercegovački franjevac fra Vojislav Mikulić: „U prvom desetljeću dvadesetoga stoljeća panslavizam je bio u nas u modi, pa smo se i mi đaci njime oduševljavali, posebno nakon Balkanskih ratova.“⁹⁶

Idejno-politička strujanja „novoga kursa“ na nov su način isticala staru tezu o južnoslavenskoj uzajamnosti i postupno oblikovala sintagmu o Hrvatima i Srbima kao o dvama plemenima jednog te istog naroda koja bi trebala težiti stvaranju zajedničke državne zajednice. Za sve koji su i dalje čvrsto stajali na liniji hrvatskog integralizma, uključujući i nadbiskupa Stadlera, takve su ideje

⁹⁴ Iscrpno o nadbiskopovu političkome djelovanju Zoran GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb, 2001.

⁹⁵ Jure KRIŠTO, „Građenje klerikalca – Nadbiskup Josip Stadler u svjetlu njegovih protivnika“, *Josip Stadler: Život i djelo*, str. 259. – 273.

⁹⁶ Fra Vojislav MIKULIĆ, „Uspomene na fra Didaka“, *Fra Didak Buntić. Spomenica o 60. Obljetnici spasavanja gladne djece iz Hercegovine*, fra Didak ĆORIĆ, (priredio), Zagreb – Mostar, 1978., str. 171.

bile neprihvatljive: Hrvati i Srbi nisu ni dva plemena ni jedan narod, a ne treba težiti ni ujedinjenju. Za razliku od vodstva franjevac, vrhbosanski se nadbiskup sve do raspada Austro-Ugarske Monarhije dosljedno protivio svakoj politici koja je Hrvate uvodila u južnoslavenske integracije izvan okvira Monarhije.⁹⁷ Nije bez simbolike činjenica da vrhbosanski nadbiskup umire tjedan dana nakon proglašenja prve južnoslavenske državne zajednice.

3. Finalizacija (nacionalnog profiliranja)

Raspadom Austro-Ugarske Monarhije i nastankom Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (1918.) bitno se izmijenio politički i društveni kontekst. Politička sintagma o „dva plemena jednog te istog naroda“ proširena je u skladu s nazivom države na „tri plemena“ i prerasla u formulu o troimenom narodu pri čemu su političke elite iz svih triju naroda različito doživljavale i tumačile njezino značenje,⁹⁸ a o ostalim narodima koji su ostali čak izvan i takva problematičnoga naziva države da se i ne govoril!⁹⁹ Prva južnoslavenska državna tvorevina vrlo se brzo pokazala kao veliki nesporazum, kao nedovoljno promišljena državno-politička avantura u koju su njezini konstituirajući elementi ušli s posve različitim uvjerenjima, očekivanjima i vizijama, a bez prethodno postignuta legitimiteta oko najnužnijih pretpostavki za funkcioniranje jedne višenacionalne zajednice.¹⁰⁰ Kao iznimno složena, a rigidno centralizirana tvorevina pod dominacijom velikosrpski orijentirane beogradske političke elite, Kraljevina SHS ubrzo je zaglibila u višestruko krizno stanje (socioekonomske, političke, vjerske i nacionalne prirode) iz kojega se nikako nije uspjela izvući sve do raspada. No, upravo će ta u mnogočemu nesređena i nefunkcionirajuća državna zajednica donijeti neke pretpostavke koje će se pokazati presudnim

⁹⁷ Usp. Zlatko MATIJEVIĆ, „Od ‘Svibanjske deklaracije’ do ‘Izjave’ nadbiskupa Stadlera – dva viđenja rješenja ‘južnoslavenskog pitanja’ (1917.)“, *Josip Stadler. Život i djelo*, str. 273. – 285.

⁹⁸ Njemački autor Sundhaussen drži da se taj mit o „troimenom“ narodu razvio u sredstvo diskriminacije nesrpskog stanovništva u novoj državi („das Missverständnis der ersten Stunde – der Mythos der ‚dreinamigen Nation‘ – hatte sich zu einem Instrument der Diskriminierung aller nichtserbischen Bevölkerungsteile Jugoslawiens entwickelt.“) Vidi Holm SUNDHAUSSEN, *Experiment Jugoslavien. Von der Staatsgründung bis zum Staatszerfall*, Mannheim, 1993., str. 57.

⁹⁹ Usp. Srećko M. DŽAJA, *Politička realnost jugoslawenstva (1918. – 1991.): s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo – Zagreb, 2004., str. 15. i dalje.

¹⁰⁰ Usp. Sabrina P. RAMET, *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918. – 2005.*, Zagreb, 2009., str. 75. – 159.

za okončanje procesa konstituiranja hrvatske nacije, između ostalih, i među seljaštvom zapadne Hercegovine.

Uvođenjem „općeg, izravnog i tajnog izbornog zakona“ za sve muškarce s navršenom 21 godinom života¹⁰¹ otvorila se mogućnost za masovnu politizaciju svih društvenih slojeva, što će rezultirati „politizacijom“ i „nacionalizacijom“ seljaštva kao najbrojnijeg dijela populacije. Snaženju procesa nacionalne profilacije seljaštva pridonijet će i postupci represivnih tijela nove vlasti koja je od početka otvoreno nastupala s pozicije srpskoga hegemonizma. Na udaru su se našli i seljaci iz zapadnih dijelova Hercegovine i to, kako se može vidjeti na temelju sačuvane arhivske građe, zbog različitih razloga: bilo zbog eskiviranja vojne službe,¹⁰² bilo zbog uvrjede kralja,¹⁰³ bilo zbog šverca duhanom¹⁰⁴ ili

¹⁰¹ S. M. DŽAJA, *Politička...*, str. 28.

¹⁰² U izvješćima Okružne oblasti Mostara češće se navode bjekstva lokalnih mladića od vojne obveze. U jednome izvješću stoji da je ta „nemila pojava izbila među katoličkim pučanstvom ljubušskog, mostarskog (seoskog) i djelomično stolačkog kotara (u području ispostave Čapljina).“ U mostarskom kotaru navodi se da je 226 mladića (godiste 1895.), odnosno 93 mladića (godiste 1896.) pobjeglo i nije se odazvalo na dvomjesečnu vojnu djelatnu službu. Vidi „Okružna oblast Mostar, 5. jula 1919. Izvještaj o sigurnosnom, političkom i prehrambenom položaju za mjesec juni 1919. Ministarstvu unutrašnjih djela Beograd“, ARHIV HERCEGOVAČKO-NERETVANSKE ŽUPANIJE (KANTONA), fond: *Pokrajinska uprava za BiH, godina 1918. – 1921.*, kut. 1. U svom prijedlogu „proti ovoj neugodnoj pojavi“ kotarski predstojnik iz Mostara sugerira vladi u Sarajevu da bi trebalo „internirati roditelje, žene, odnosno najbližu rodbinu izbjeglica, pa će se moći računati time, da će se izbjeglice u najkraćem roku sami prijaviti.“ „Seosko kotarski ured u Mostaru. Predsjedništvu zem.vlade u Sarajevo, dne 1. jula 1919.“, AHNŽ(K), *Pokrajinska uprava za BiH, godina 1918. – 1921.*, kut. 1.

¹⁰³ Usp. Ivo LUČIĆ, „Bosna i Hercegovina u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, s posebnim osvrtom na stanje u Hercegovini (1918. – 1921.)“, *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice*, ZLATKO MATJEVIĆ (ur.), Zagreb, 2010., 224. – 225. Izvjesni Doko Drago osuđen je na tri i pol godine zatvora „radi uvrede Veličanstva“. Vidi „Gradsko kotarski ured u Mostaru. Okružnoj oblasti u Mostaru, 9/10. 1923.“, AHNŽ(K), *Pokrajinska uprava za BiH, godina 1918. – 1921.*, kut. 1.

¹⁰⁴ Razloga za šverc duhanom bilo je puno. Seljaci se nisu mirili s eksploatacijom preko državnog monopola na duhan, odnosno postroženim mjerama koje je uvela nova vlast: 1920. ukinuto je pravo proizvođačima za naknadu za prijevoz; 1921. ukinuta je mogućnost sadnje za vlastitu uporabu, a ta je odredba važila još od doba osmanske uprave; 1923. prekida se s praksom otkupa duhana po jedinstvenoj cijeni, a uvode se kategorije, što će otvoriti širok prostor za razne vrste manipulacija; 1927. ukida se pravo na tzv. pušilulu, uvedenu u doba austrougarske uprave. S vremenom je hercegovački duhan degradiran u niže klase u odnosu na duhane proizvedene u južnoj Srbiji. Izgleda da su sve ove restriktivne mjere i provođene zbog toga da se reducira sadnja duhana na hercegovačko-dalmatinskom području u korist pojačane proizvodnje u južnoj Srbiji i Makedoniji. Usp. Ivan ALILOVIĆ, *Duhan i život naroda u Hercegovini*, Zagreb, 1976., str. 56. – 65. U jednom se izvješću navodi da je šverc duhana, koji je u jednom kraćem razdoblju bio „zauzeo silne dimenzije“, opao uslijed „preduzetih oštrijih mjera“, ali se priznaje da nema izgleda da ga se sasvim spriječi jer su otkupne cijene duhana preniske. „Okružna oblast Mostar, 5. oktobra 1919. Ministarstvu unutrašnjih djela Beograd“, AHNŽ(K), *Pokrajinska uprava za BiH, godina 1918. – 1921.*, kut. 1.

jednostavno zbog odbijanja lojalnosti novoj državnoj vlasti. U ljubuškom kraju, uz hercegovačko-dalmatinsku granicu, lokalno je stanovništvo pružilo oružan otpor žandarima i vojsci, a sporadični sukobi trajali su više od tri mjeseca. Čitav taj kraj proglašen je odmetničkim. Čak su u jednom izvješću okružnoga upravitelja „ljubuški katolici“ i velik dio „hercegovačkih katolika“ kritizirani zbog toga što imaju „vrlo ograničenu nacionalnu svijest“ i „skoro nikakav rodoljubni osjećaj“, a pritom se nije mislilo na hrvatsku nacionalnu svijest, nego, kako to ispravno primjećuje I. Lučić, na jugoslavensku, odnosno na svijest „narodnog jedinstva“ u duhu troimena naziva nove države.¹⁰⁵ Glavni čuvari i „utjerivači“ te nove „nacionalne svijesti“ u seljački svijet bili su žandari. Žandari, koji su uz učitelje u zapadnohercegovačkim krajevima u pravilu bili došljaci srpske nacionalnosti, utjelovljivali su za većinu seljaka koji nisu imali učestalu naviku odlazaka izvan svojih sela jedine vidljive mehanizme vlasti. Koliko je važnu ulogu žandarmerija imala za tadašnju vlast vidi se i iz jednoga dopisa „poglavaru sreza“ upućena „Velikom Županu Mostarske oblasti“ u kojem stoji ovo:

Kada se uoči, što se sve zahteva od žandarmerije u ovim krajevima, gde nema organizovanih opština, gde je žandarm silom prilika tako reći više organ upravne vlasti čiji delokrug obuhvata sve grane narodnog života, nego organ javne bezbednosti, onda istom može, da se razume, kolika korist odnosno šteta za javnu upravu može da bude od dobrih ili slabih komandira žandarmerijskih stanica.¹⁰⁶

Nad onim seljacima koji su se ogriješili na bilo koji (gore naveden) način o novu državnu vlast, primjenjivane su okrutne mjere kažnjavanja, a tako i nad članovima njihovih obitelji. Pojedini žandari znali su biti izrazito „maštoviti“ u metodama kažnjavanja, primjerice tjeranjem ljudi na bosonogo hodanje po trnju od drače. Sjećanja na ove metode ostale su putem usmene predaje do danas sačuvane u kolektivnoj memoriji zapadnohercegovačkih seljaka kao poseban oblik ponižavanja koji je interpretiran kao izživljavanje Srba nad Hrvatima. Fra Didak Buntić je, kao član Privremenog narodnog predstavništva u Beogradu, kritizirao postupke žandarmerije u Hercegovini.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Usp. I. Lučić, *n. dj.*, str. 225. – 226.

¹⁰⁶ „Poglavar seoskog sreza mostarskog Velikom Županu Mostarske oblasti, dne 2/III 1923.“, AHNŽ(K), fond: *Pokrajinska uprava za BiH, godina 1919. – 1924.*, inv. br. kut. 2.

¹⁰⁷ Usp. I. Lučić, *n. dj.*, str. 226.

Hercegovački franjevci ušli su u suradnji s građanskom inteligencijom u procese političkog (re)organiziranja i prilagođavanja novoj situaciji radi nacionalno-političkog djelovanja. Novost je da se sada i seljaci uključuju u političko-stranački život. Iako je u početku postojala želja za osnivanjem jedinstvene hrvatske političke stranke za čitavu BiH, došlo je do razmimoilaženja i nesuglasja između utjecajnijih bosanskih i hercegovačkih franjevacu oko detalja u svezi s političko-stranačkim organiziranjem. Rezultat toga razlaza bio je nastanak dviju stranaka: Hrvatske pučke stranke i Hrvatske težačke stranke. Bosanski franjevci najvećim su dijelom pristajali uz Hrvatsku težačku, a hercegovački uz Hrvatsku pučku stranku.¹⁰⁸ Sukob su prije definitivnog raskola pokušali prevenirati dvojica provincijala na sastanku u Mostaru, bosanski fra Bonifacije Vidović i hercegovački fra Didak Buntić. U zajedničkoj izjavi u kojoj pozivaju na jedinstvo, dvojica provincijala tumače i identitetsko pitanje u novonastaloj situaciji: „Nastojat ćemo da ništa ne cijepa narodnih redova, klonit ćemo se posve stranačkog politiziranja, a dizat ćemo narodnu svijest, da naš troimeni narod bude jedinstven u mišljenju i nastojanju, kako što je jedinstven po krvi i jeziku.“¹⁰⁹

Inicijativa dvojice provincijala ostala je bez osobita učinka, pokušaj mirenja nije uspio. Na izbore su dvije stranke izašle odvojeno i izborni su rezultati pokazali da je Hrvatska težačka stranka bolje prošla u Bosni, a Hrvatska pučka stranka u Hercegovini.¹¹⁰

Borbe za glasove „puka“ i „težaka“, odnosno seljaka, od početka je sa zanimanjem pratila i Hrvatska republikanska seljačka stranka (od 1925. Hrvatska seljačka stranka) Stjepana Radića, koja je kao stranka hrvatske nacionalno-seljačke orijentacije tek pripremala ulazak u bosanskohercegovačku političku arenu. Tisak Radićeve stranke analizirao je situaciju na terenu i zaključio da uz Hrvatsku pučku stranku pristaje „veći dio Hrvata Hercegovine, veći dio svećenstva i manji dio hrvatske svjetovne inteligencije. Uz HTS pristaju Hrvati Bosne, gotovo svi franjevci, stari narodni borci, te veći dio svjetovne hrvatske inteligencije“¹¹¹. Radićeva stranka počinje intenzivnije razvijati svoje

¹⁰⁸ Usp. Z. MATIJEVIĆ, „Zablatiše me djeca!": Fra Didak Buntić između Hrvatske težačke i Hrvatske pučke stranke“, *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*, str. 65. – 87.

¹⁰⁹ *Isto*, str. 71.

¹¹⁰ Vidi Z. MATIJEVIĆ, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919. – 1929.)*, Zagreb, 1998., str. 148. – 181.

¹¹¹ Z. MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova. Prilozi crkveno-nacionalnoj povijesti Hrvata u prvim desetljećima 20. stoljeća*, Zagreb, 2005., str. 153., bilj. 119.

političko djelovanje u hercegovačkim krajevima od 1922. kada su stvoreni prvi stranački odbori. Uskoro su i po zapadnohercegovačkim selima započeli sve žešći politički obračuni između Radićevaca i „popovaca“, kako je Radić uobičajeno nazivao članove i pristaše Hrvatske pučke stranke. Radić je do 1925. zadobio potpuno povjerenje seljačkoga puka do kraja obesnaživši utjecaj Hrvatske težačke, a potom i Hrvatske pučke stranke nanijevši time franjevcima neugodan poraz.¹¹² To je već bio jasan pokazatelj političke emancipacije seljačkoga puka. Radićev ulazak u koaliciju s nekada gorljivim jugoslavenskim unitaristom Svetozarom Pribićevićem pokušali su za politički povratak iskoristiti „pučkaši“ predvođeni hercegovačkim franjevcima. Opet su se za neko vrijeme aktivirale žestoke političke borbe između „pučkaša“ i HSS-ovaca po zapadnohercegovačkim mjestima, a napisi u mostarskim novinama bili su nabijeni takvom mržnjom da se već otvoreno prijetilo i fizičkim obračunima. Zanimljiv je podatak da je Radić još potkraj 1927. tvrdio preko svoga novinstva da se na njega priprema atentat u režiji svećenika iz redova Hrvatske pučke stranke. Za potkrjepu te tvrdnje objavio je pismo, datirano u Mostaru na 27. rujna 1927, u kojem mu se prijetilo ubojstvom.¹¹³ Godinu dana nakon toga izvršen je napad na Radića, ali su planeri i realizatori pripadali jednom drugom političkom miljeu. Pucnjevi na hrvatske zastupnike u beogradskoj skupštini promijenili su stubokom situaciju u ondašnjoj državi pa je to utjecalo i na odnose između Hrvatske pučke stranke i Hrvatske seljačke stranke u zapadnoj Hercegovini. Nakon Radićeve smrti, na Širokom je Brijegu održana žalobna sjednica članova obiju stranaka na kojoj je zaključeno da su „smrću blagopokojnog Stjepana Radića izgladene (su) sve stranačke nesuglasice između HPS-a i HSS-a, jer je onim razbojničkim kuršumom... pogođen cijeli hrvatski narod, a ne samo blagopokojni Stjepan Radić i njegove pristaše.“¹¹⁴ U novonastaloj krizi suspendiran je rad svih političkih stranaka te uvedena diktatura, a državi promijenjeno ime u Kraljevina Jugoslavija i to u trenutku kada u njoj nije bilo Jugoslavena, kada su međunacionalni hrvatsko-srpski odnosi dospjeli do razine „pucanja“ i kada je već svima postalo jasno da ih se sve to najizravnije tiče – jer su Hrvati i Srbi.

¹¹² Usp. *isto*, str. 115. – 129.

¹¹³ Usp. *isto*, str. 183.

¹¹⁴ *Isto*, str. 185.